

ELS MUSULMANS I L'ISLAM

VISTOS COM A ALTERITAT EN EL 'LLIBRE DELS FEITS'

Francisco Franco Sánchez
[Estudis Àrabs i Islàmics. Universitat d'Alacant]

0. INTRODUCCIÓ¹

L'Edat Mitjana a la península Ibèrica es presenta a l'investigador com un retaule extremament variat, en grups humans i en circumstàncies. Des d'un punt de vista actual, es pot contemplar com un cresol de grups socials, culturals i religiosos heterogenis, i esta circumstància esdevé categoria quan algun grup (generalment el col·lectiu preponderant) usa esta diferència com a argument per a la marginació. És llavors quan parlem d'alteritat.

«La alteridad en la historia» va ser el discurs del meu mestre Eloy Benito Ruano en el seu ingrés solemne a la Reial Acadèmia de la Història.² Amb aquell text ens va regalar una excel·lent anàlisi d'estos fenòmens d'alteritat a l'Edat Mitjana. Que servisquen, doncs, estes paraules meues com a homenat-

ge tant a la seua figura com també, i en especial, a la del meu mestre en l'arabisme i en la islamologia Mikel de Epalza, recentment desaparegut, qui va dedicar molts dels seus treballs a l'Islam i a la qüestió musulmana com a element de diferenciació, tant des de la pròpia identitat dels musulmans, com des de fora (des de la denominada per alguns *identitat occidental*).

Perquè, a l'Edat Mitjana hispana, per a les societats cristianes del nord peninsular el gran element de diferenciació, d'alteritat, és l'Islam i el fet musulmà, identitat diferencial que comprén la qüestió religiosa, però també els aspectes socials i humans.³ En suma, reünix quasi tots els elements de diferenciació possibles. I així continuaria sent fins fa poques dècades.

En este sentit, es pot afirmar que no hi ha una història peninsular, sinó dos maneres radicalment diferents d'observar el passat medieval hispà: la dels territoris del nord, amb una història originada en essència en la lluita contra el musulmà del sud, les cròniques, la ideologia i la idiosincràsia dels quals s'ha articular precisament com una gesta antimusulmana, bèl·lica, però també religiosa; i el migjorn i el llevant

1. La realització d'este estudi s'inserix dins del marc del projecte «Biblioteca Digital Multilingüe del Mediterrani - IVITRA» (ref. FFI2010-09064-E), integrat dins del projecte d'investigació PROMETEO/2009-042 i desenvolupat al si de l'IVITRA.

2. *La alteridad en la historia. Discurso leído el día 22 de mayo de 1988 en la recepción pública de D. Eloy Benito Ruano y contestación por el Excmo. Sr. D. Antonio Rumeu de Armas*, Madrid, ed. Real Academia de la Historia, 1988. Eloy Benito Ruano va tornar sobre bona part d'estes idees en *Tópicos y realidades de la Edad Media (I)*, Madrid, 2000, i en «Aspectos de la marginalidad medieval», *II Curso de Cultura Medieval. Aguilar de Campoo*, 1-6 octubre 1990. *Seminario «Alfonso VIII y su época»*, Madrid, ed. Centro de Estudios del Románico, 1991, pp. 53-60.

3. Respecte d'això, remetem al paradigmàtic llibre de John V. Tolan *Sarracens. Islam in the Medieval European Imagination*, Columbia University Press, 2002 (trad. esp. *Sarracenos. El Islam en la imaginación medieval europea*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2007), on s'estudia precisament este aspecte.

Camp	Identitat	Alteritat
Ètnic	El blanc, l'uropeu	Negritud, races exòtiques
Religiós	El cristià	Paganisme. Islam. Heretgia. Infidelitat. Incredulitat
Cultural	L'home occidental	Barbàrie. Orientalisme. Salvatgisme. Aborigenisme
Social	Nivells alt i mitjà. L'home lliure	Nivells baix i ínfim. Semillibertat. Esclavitud. Servitud. Presó. Penalització
Econòmic	Nivell de suficiència	Pobresa. Mendicitat. misèria
Naturalesa	L'índigena	Alienigenisme. Estrangerisme. Foraster. No veí
Sexe	Masculí. Sexualitat normal (heterosexualitat)	Feminisme. Homosexualitat
Edat	Adult	Infància. Joventut. Ancianitat
Formació	Lletrat	Analfabetisme, semianalfabetisme
Salut	Efectiva	Malaltia: malalt, tolit, tarat. Demència. Discapacitat
Ideològic	D'ideologia dominant	Ideologia adversària. Indiferent

peninsular, que guarda una memòria d'eixa història del passat *moro* com una història pròpia i identitària, com un passat d'esplendor econòmica i històrica, l'únic element d'alteritat del qual és el fet religiós: és un passat musulmà, però considerat com d'un rang d'alteritat menor, sense donar a eixe fet una importància excessiva (que es veu com una peculiaritat, no com una diferència marcada i excoient).

És esta mirada o consideració cap a la diferència que significa el fet musulmà, en la religió i en les persones, la que analitzarem tal com apareix arreplegada en la Crònica de Jaume I, perquè ens proporcionarà la perspectiva sobre quina era la mentalitat de l'època a la Corona catalanoaragonesa respecte a la qüestió musulmana (entesa com a fet religiós i social) i cap als musulmans, i quina és la presentació que se'ns ha volgut fer d'este col·lectiu en esta mateixa obra.

1. EL CONCEPTE D'ALTERITAT I LA SEUA APLICACIÓ AL MUSULMÀ PENINSULAR

Eloy Benito Ruano va sintetitzar en el seu discurs sobre «La alteridad en la historia» els diversos elements de l'activitat humana que s'han utilitzat tradicionalment com a fenòmens d'alterització i producció d'imatges d'un «altre» complementari o contraposat. Vegem-ho en la taula següent:⁴

Com bé aclarix, el punt de vista se centra en el subjecte cristià occidental, i de manera més específica en l'àmbit

hispanic medieval. D'esta taula es podria deduir clarament quin és l'«u» arquetípic i dominant, que es configura com el subjecte històric per antonomàsia, que posseiria les qualitats de ser mascle, sa, adult, de raça blanca, il·lustrat, lliure, d'ideologia dominant (o afí a la de l'historiador), nivell social mitjà (com a mínim), econòmicament suficient i de formació cultural i religiosa cristianooccidental.⁵

La mera enunciació d'estos elements que conformen la personalitat dominant a l'Edat Mitjana hispana ens fa veure en quina mesura ha avançat la valoració de la diferència en l'actualitat, avanç que en alguns aspectes és evident, encara que en alguns altres encara queda molt per fer.

Doncs bé, esta és la línia d'anàlisi que ens marquem com a objectiu per a aplicar-la al *Llibre dels feits*, crònica susceptible de multitud d'acostaments i d'anàlisis, però que conté una sèrie de valors dominants que configuren la idea de l'individu-típus, d'una banda, i una altra sèrie d'apreciacions respecte a la diferència que, d'una altra banda, conceptuen la figura de l'«altre», que al seu torn qualifiquen i avaluen contínuament. Ens fixarem en l'element d'alteritat potser més radicalment diferent: el de la religió musulmana, que configuraria alhora la pertinença a un altre estat i a una altra societat absolutament diferent en tot a la societat catalanoaragonesa imperant.

4. *La alteridad...*, op. cit., 24-25.

5. *Ibid.*, 24.

Com hem apuntat anteriorment, la conquesta i implantació d'un estat musulmà en la península Ibèrica suposarà la nota diferencial i característica de la història medieval peninsular. El resultat serà l'existència de dos estats ben diferents, potser menys en l'aspecte polític que en el social i en el religiós. Encara que en origen hi hagué un component racial diferent (aportacions humanes àrabs i berbers) i que existiren esquemes polítics, socials i econòmics diferents, al final l'element de diferenciació essencial serà el religiós, un element que no cal entendre com a absolut, sinó com una evolució en el temps cap a una major separació de les dos fes, en especial a partir del segle XI, quan s'instaura un esperit de croada, d'una banda, i un gihad almoràvit, d'una altra. «Islam y cristiandad son, en efecto, los apelativos con que se denominan del modo más general e integrador las dos unidades históricas cuya confrontación dialéctica colma y caracteriza, precisamente, la época y la categoría histórica que entendemos como Edad Media».⁶

Per a la mentalitat del cristianisme de l'època, l'Islam i els seus adeptes es presenten com l'encarnació del mal absolut, oposat al bé que ells mateixos representen. Com ha assenyalat Philippe Sénac, la simplicitat d'eixa equació va assegurar l'èxit i la perennitat de la imatge.⁷ En esta consideració representa una aportació decisiva el Beat de Liébana, que assimilarà els temes islàmics a la representació gràfica dels fets apocalíptics, amb l'acompliment dels quals tracta d'interpretar la realitat imperant en el seu temps. Així, es presenta la instauració de l'Estat islàmic ni més ni menys que com la realització de les profecies bíbliques (ruïna dels Quatre Imperis i del colós dels peus de fang del Llibre de Daniel, etc.).⁸ D'esta manera, s'encunya una associació que no pot pensar-se radicalment més pejorativa i exclouent. En l'àrea hispana en especial, les imatges que durant molt de temps ofereixen els representants d'eixe poder als cristians

conterranis són absolutament pejoratives: conceptualment constitueixen per a ells un *virus pestiferum*, una malaltia contagiosa que és obligat desemmascarar. En conseqüència, la lluita contra el seu reis és entesa com una forma de servici diví, i l'aliança amb ells només es justifica com a excepció i com a necessitat: «El musulmán estereotipado por los cronistas castellanos del siglo XIII es, pues, el enemigo», ha escrit Bernard Richard.⁹ El mateix ocorre en les cròniques catalanes del mateix segle: hi ha una coincidència de juís i de criteris respecte a tot allò que siga musulmà.

La croada és l'àpex ideològic del sentiment medieval de contraposició cristiana a l'Islam. És un fet bèl·lic, però sobretot és un moviment ideològic intensament viscut per les societats cristianes occidentals. Als teòrics, majoritàriament eclesiàstics, de la croada va correspondre, no obstant això, articular-la dins d'un nivell racional. Perquè la veritat és que la idea de croada va associada a un «odio zoológico y biológico», encara que religiós, i «su exaltación histórica condicionó por entero la actitud europea en su confrontación con los árabes, y lo hizo, sobre todo a nivel pasional, es decir, en lo profundo de lo inconsciente y de lo expreso»,¹⁰ de l'imaginari, en definitiva.

En l'actualitat és difícil comprendre els pressupòsits religiosos que pogueren justificar guerres d'una envergadura tan gran com les de les croades. Es pot dir que la primera que s'organitzà de manera internacional fou la croada contra Barbastre (1064-1065 E.C. / 456-457 H.), en el solar peninsular, prèvia a les proclamades després en la península Ibèrica, totes destinades a la conquesta territorial de l'Estat andalusí. Esta justificació de la guerra contra l'infidel venia donada per l'associació de l'Islam com a *summa culpabilis*, contra la qual la croada resultava un *bellum justissimum*, la guerra justa per excel·lència, i el *ius gladii* i l'*effusio sanguinis*, el mitjà. La conseqüència, per tant, era l'ús de la *vis armata*, que legitimarà la defensa del cristianisme institucionalitzat en l'Església i les

6. *Ibid.*, 49.

7. Philippe Sénac: *L'image de l'autre. Histoire de l'Occident médiéval face à l'Islam*, Poitiers, 1983, p. 35.

8. Cf. sobre això Jean Flori: *El Islam y el fin de los tiempos. La interpretación profética de las invasiones musulmanas en la Cristiandad medieval*, Madrid, ed. Akal, 2010.

9. Bernard Richard: «L'Islam et les musulmans chez les chroniqueurs castillans du milieu du Moyen Âge», *Hespéris-Tamuda*, núm. XII, 1971, pp. 107-132, *apud. La alteridad...*, *op. cit.*, 53.

10. Norman Daniel: *Gli Arabi e l'Europa nel Medio Evo*, Bolonya, 1981, pp. 352 i 136, *apud. La alteridad...*, *op. cit.*, 62.

accions militars en l'exterior de cada estat, primerament en la península Ibèrica i després en la mateixa Terra Santa.¹¹

Ara bé, enfront de la ideologia dels croats europeus, que passen a degolla els musulmans a Barbastro o dels croats novvinguts a Toledo, que es delixen per atacar l'infidel començant pels jueus fidels vassalls d'Alfons VIII, en els regnes peninsulars es té una visió més pràctica del tracte a l'altre: una cosa és la doctrina i una altra atacar a qui ja és un vassall fidel. Així, Alfons VIII va protegir sense dubtar-ho els seus fidels jueus de Toledo enfront dels croats francs arribats per combatre en la batalla de Las Navas de Tolosa (1212), continuant amb la política general duta a terme pels reis castellans i catalanoaragonesos precedents: la de la incorporació dels valuosos contingents humans a la població vassalla i tributària de la Corona, fins i tot a vegades amb la concessió afegida d'estatuts de protecció especials. Idèntic tracte rebran els vassalls musulmans per part dels reis catalanoaragonesos.

2. L'ISLAM, ELS MUSULMANS I EL FET MUSULMÀ COM A ELEMENTS D'ALTERITAT, SEGONS ES DESPRENEN DEL LLIBRE DELS FEITS

2.1. EL LLIBRE DELS FEITS

El *Llibre dels feits*, també conegut com a *Crònica del rei en Jaume*, ha sigut objecte de multitud d'estudis, entre els quals hem de destacar els de R. I. Burns,¹² A. Ferrando¹³ i tants altres. Ferrando, glossant Burns, posa de manifest l'estructura literària del *Llibre dels feits* com una autobiografia influïda per la literatura històrica àrab immediata, que hauria conegut el rei en les seues estades a les Balears o a València. És este un

aspecte complex que, atés el seu abast, hauria de ser estudiat més en profunditat, un aspecte que parla d'un major contacte intercultural del que ens donen a entendre les cròniques catalanes i els textos escrits en general.

R. I. Burns accepta les conclusions d'altres estudis anteriors respecte a la redacció de l'obra: la primera part s'hauria redactat al Regne de València entorn del 1244, i la segona a Barcelona en 1274, havent-se concebut el projecte original probablement durant la mateixa conquesta de Mallorca: la seua «autobiography is essentially the story of the Balearics and Valencian crusades, with half the space going to Valencia», encara que el conjunt de l'obra fou «polished and structured over many years of the king's career».¹⁴

Jaume Riera i Sans havia proposat abans una autoria de Jaume Sarroca, el bisbe d'Osca, probablement fill natural del rei, amb l'argument que la rica espiritualitat i les denses anàlisis teològiques invaliden l'autoria bàsica només del rei.¹⁵ R. I. Burns al final rebutja esta idea, amb arguments diversos, potser el més important dels quals és que un universitari com Sarroca «would not have chosen Catalan over Latin for so major a work», i que «the specific piety of the *Llibre dels Feits* is the strongest argument against a clerical or bourgeois intervention except at a formal and secretarial level».¹⁶ Es tracta, al seu parer, d'un «lay-knight's book, religiously naive, militaristic in focus, centered on the life of camp and weaponry and honor, dovetailing exactly with the mentality in much of the king's independent documentation, and bearing the stamp of his education by the Templars in their monastery-barracks».¹⁷ En conseqüència, Burns conclou que s'ha de posar en relació amb el gènere autobiogràfic existent entre els governants islàmics, seguint la pauta d'anàlisi marcada per Franz Rosenthal en la seua *History of Muslim*

11. *La alteridad...*, op. cit., 64.

12. R. I. Burns: *The Crusader Kingdom of Valencia. Reconstruction on a Thirteenth-Century Frontier*, Harvard University, Cambridge (Massachusetts), 1967, i R. I. Burns: *Medieval Colonialism. Postcrusade exploitation of Islamic Valencia*, Princeton University Press, Princeton, 1975 (trad. cat. *Colonialisme medieval*, Tres i Quatre, Biblioteca d'Estudis i Investigacions, València, 1987).

13. Estudi historiogràfic molt documentat i d'enorme interès sobre les diverses aportacions dels historiadors, en especial de R. I. Burns, al coneixement de la *Crònica*, el d'Antoni Ferrando i Francés «Les interrelacions lingüístiques en la València doscentista. Comentaris a les aportacions de Robert I. Burns», *Afers*, Catarroja, ed. Afers, vol. 7, 1988-1989, pp. 215-229.

14. R. I. Burns: *The Crusader Kingdom...*, op. cit., apud. Ferrando: «Interrelacions...», p. 224.

15. J. Riera i Sans: «La personalitat eclesiàstica del redactor del *Llibre dels Feits*», *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Diputación Provincial de Zaragoza, Saragossa, 1979, pp. 575-589.

16. R. I. Burns: *The Crusader Kingdom...*, op. cit., apud. Ferrando: «Interrelacions...», p. 225.

17. *Loc. cit.*

Historiography.¹⁸ Però hi trobem com a principal escull probatori el fet que l'arabista F. Rosenthal analitza en la seua obra models exclusivament orientals (bona part dels quals emparentats amb l'àmbit cultural persa), contràriament als molt comptats exemples que han perdurat del gènere autobiogràfic escrit a Al-Àndalus pels historiadors i poetes de cort. Potser el *Memorial* del rei zirida Abd-Al·lah ibn Bulugúin de Granada siga un exemple andalusí equiparable, si no fóra perquè va ser escrit un segle abans durant el seu desterrament al Magrib per qui havia perdut el seu regne, motiu pel qual creiem que és impossible que el redactor del *Llibre dels feits* poguera conèixer-lo.

2.2. LA DENOMINACIÓ DEL MUSULMÀ

2.2.1. En l'obra trobem que la denominació més comuna dels musulmans és la de *sarraj*, *sarrajns* —no hi ha cap menció del femení singular *sarrajna*, però sí del plural *sarrajnes*—, que es fa equivaldre en tot moment a *moro*, *moros* —no hi apareix el femení, ni en singular ni en plural, ni tampoc el diminutiu. La diferència que podem fer en l'actualitat respecte a la confessionalitat (*musulmà*) i a la procedència ètnica (*àrab*, *berber*, d'ací *moro*) no la trobem en la Crònica, però tampoc era habitual a l'Edat Mitjana. Tant en el cristianisme com en l'islam la confessionalitat era el tret que atorgava el caràcter legal i social primordial a la persona, i al costat d'esta, però en segon orde d'importància, podien anar altres circumstàncies associades, com ara l'origen racial, l'estament social, etc.

És lògic per tant, l'ús d'ambdós termes, *sarraj* i *moro* com a sinònims, obviant les connotacions essencialment religioses del primer i racials o geogràfiques del segon. És curiós com en castellà, en el passat, però sobretot en el present, sí que s'han marcat estes diferències semàntiques dels dos termes, però no així en català. En els àmbits cronístics, el referent comú són les cròniques llatines, en les quals *sarraceno*, *sarracenorum* sí que és una qualificació essencialment religiosa.

Són tan nombroses en el *Llibre dels feits* les mencions d'estos termes que n'obviarem l'enunciació.¹⁹

2.2.2. *Sarraj* també és l'Estat en què viuen els musulmans, un estat alié i enemic al de la Corona catalanoaragonesa.

Potser les referències més explícites són les que veiem en dos confirmacions de l'*statu quo* de l'època precedent. En trobem una a Alzira: «E nós dixem-los que-ns playà, car éls tam bé avenien en nostra fazenda, e que-ls amaríem e-ls faríem bé. E faeren ses cartes ab nós con romasessen en Algezira ab *aquels furs e costumes que eren en temps de los almohades*; e que poguessen fer lur offici en les mesquites així con solien; e que tot catiu sarraj que vingués a Algezira, que fos alforro, e que nós no-l poguéssim cobrar, ne nuyl hom per nós. E donaren-nos dia, que a -v- dies que vinguéssim cobrar la torre. E nós dixem-los que y seríem a aquel dia, e que faessen exir tots los veyls de la vila e l'altre poble e que-s jurassen faeltat e que-ns serien leyls, a nós e als nostres, e als nostres hòmens. E sobre açò nós vinguem al dia; e exiren a nós tots los veyls e juraren sobre'l libre de l'Alcorà que-ns serien bons e leyls e que guardarien nostre cors e nostres membres e els nostres hòmens que y metríem, que tinguessen nostre loch.» (134v).

I l'altra menció és la del topònim *Al-Àndalus*, de Xàtiva estant, posat en boca d'un musulmà local: «Seyor, seyor, l'alcait e-ls altres veyls de Xàtiva vos saluden molt e dien-vos, sobre el dia que vós los manàs que vinguessen denant vós, e fan-vos aquesta resposta: que aquel malefici de què vós vos clamats d'él no-s faeren sinó ab raó, que-ls christians prenien tan bé d'açò de l'alcayt de Xàtiva con de ço de la guerra; e sobre apelido que havien, agueren a exir alà, e cobraren ço que éls havien pres e no-ls faeren altre mal. E él respon-vos a la demanda que vós li demandats del castell de Xàtiva, que vós sabets bé lo castell de Xàtiva qual és, que no n'à altre meylor en tota la *Endeluzia*; e que ell retés lo castell per tan poch, tenrien-lo-li los moros e los crestians en mal. E jassia que l'alcait no sia de la vostra ley ni los moros, vergonya hau-

18. R. I. Burns: *The Crusader Kingdom...*, op. cit., apud. Ferrando: «Interrelacions...», p. 226.

19. Tot seguit, s'utilitzen i copien les referències a la Crònica de Jaume I procedents de l'edició de Jordi Bruguera, *Llibre dels fets del rei en Jaume*, Barcelona, Barcino, 1991, 2 vols.

rien de vós, si faïen ço que leg los esteguéis; e preguen-vos que vós no vuyats que ells fassen açò» (136r).

2.2.3. Les referències a la religió musulmana són nul·les, però sí que s'al·ludix a «la seua llei» i als seus costums. És a dir, s'atorga carta de naturalesa a l'Islam com a conjunt d'usos socials i legals, més que no com a religió.

Unes quantes referències a això són les següents:

- «E nós atorgam-los lur ley e aqueles franquees que solien haver en temps de sarraïns; e éls dixerren que eren apparaylats de liurar a nós la vila e el castell. E nós dixem-los que-ls escrivans nostres no eren aquí, per ço con nos veníem tan coyotosament; mas que escrivíssem aqueles coses que-ns demanarien, e nós que-ns aveníem ab éls; e, quant nós fóssem avenguts ab éls, que-ls prometríem que-ls ho compliríem e-ls ho atendríem. E éls dixerren-nos: "Seyor, queres-lo tu així? e nós lo queremos e-ns fiaremos en tu e dar t'emos lo castello en la tua fe". E éls triaren -ii- sarraïns, l'alfaquim e -i- altre, e nós donam-los tota nostra companya, que pujassen lassús. E-ls altres sarrahins romangueren ab nós, qui eren bé -cc-, e estaven-nos denant; e nós guardàvem-nos bé que negun d'éls no-ns pogués pendre a les regnes del caval» (87r);

- «E atorgam-los lur ley e lur[s] franquees, així con en lur temps ho solien haver de sarraïns» (111r);

- a Bailén, l'alcaid, per convèncer-los d'entrar a la ciutat, «juraria ab los meylors -xx- veyls dels sarraïns» (128r).

Com a conclusió podem apuntar que els usos de la llei musulmana sí que tenen reconeixement com a espai de possible entesa. No parlem, però, de la xaria, sinó del dret civil i penal musulmà, és a dir, no es contempla com a llei musulmana sinó aquella que afecta el dret de propietat o el dret civil de les persones, fonamentalment.

3. ALGUNS ELEMENTS D'ALTERITAT REFERITS AL MUSULMÀ I ALS MUSULMANS

Són molt nombroses les circumstàncies en què els musulmans apareixen en escena, i sempre hi són presentats

com un element alié a la realitat social i política de l'Estat. Una primera diferència es fa entre musulmans vassalls i els que no ho són, que són els enemics (entre estos hi ha un grup més bel·ligerant, objecte d'especials invectives: el dels revoltats amb al-Azraq).

Tots ells tenen en comú la seua no-pertinença a la societat dominant, la catalanoaragonesa, perquè la seua qualitat primordial és la confessional, intrínsecament exclouent de la societat preponderant. No-pertinença no vol dir exclusió radical, perquè se'ls tolera en la seua qualitat de vassalls; amb ells hi ha condescendència sempre que complisquen els seus deures de pagar els impostos i que no causen problemes als senyors. Quan no són vassalls, se'ls considera pertanyents a un altre estat, la qual cosa s'explica perquè entre els elements configuradors de la identitat social el més transcendent és el de la ciutadania religiosa, definida per la pertinença a la cristiandat.²⁰

Partint d'estos pressupòsits, les casuístiques i la presentació dels musulmans són redundants, totes segons les línies exposades, i no ofereixen una gran variació, la qual cosa podem entendre de dos maneres: en primer lloc, hi ha una clara, uniforme i ben definida concepció de l'espai musulmà en l'entramat politicosocial de l'època, sense que hi haja disfuncions ni elements diferents respecte de la seua presentació en el relat. En segon lloc, esta homogeneïtat contribuiria a confirmar una autoria única de la Crònica, el redactor de la qual traspuja una coherència expositiva i unes idees molt coherents.

A partir d'un repàs al *Llibre dels feits* trobem com a primera gran gesta la de la conquesta de les Balears. S'hi dedica prou d'espai, encara que molt menor que el destinat a narrar la gesta de la conquesta de València.²¹

20. En la línia expressada per Miguel Ángel Ladero Quesada en «Sociedad y poder real en tiempos de Isabel la Católica», *Medievalismo*, Madrid, ed. Sociedad Española de Estudios Medievales, any 14, núm. 13-14, 2004, pp. 11-28.

21. Vid. Rafael Alemany: «La conquesta del regne de València en la història catalana medieval», *L'Aiguadolç*, Marina Alta, ed. Institut d'Estudis Juan Gil Albert / IEA, núm. 7, 1988 tardor, pp. 9-32; i més concretament sobre l'actitud enfront dels musulmans, Vicente García Edo: «Actitud de Jaime I en relación con los musulmanes del Reino de Valencia durante los años de la conquista (1232-1245) (Notas para su estudio)», *Ibn al-Abbar. Polític*

En estes gestes els musulmans són presentats amb escasses, quasi nul·les, característiques o traços positius, enfront dels trets negatius, que són els majoritaris en la descripció de la seua personalitat, individual i col·lectiva.

Com a cas extraordinari hi ha la menció d'un convers a l'Islam que fa de mediador en la rendició de la ciutat de Mallorca:

«Guil d'Alagó, qui ha nom Mahomet, m'à enviat missatge ·ii· vegades que vol parlar ab mi; e, si vós ho volets, jo hi parlaré, e per aventura descobrir-nos ha tal cosa que a vós tindrà prou". E dixem nós que·ns plahia. E anà là. E altre dia, bon matí, que él fo vengut, dix-nos tot ço que *Guil d'Alagó li havia dit, qui era estat chrestian primerament e cavalier e puy's era·s tornat sarraí*; e havia·l dit enaxí: que él aguisaria ab lo rey de Maylorques e ab tots los sarraïns e ab los veyls de la vila e de la terra que·s darien tota la messiò que nós ni els rics hòmens havien feyta per lo passatge e que·ns lexarien recuyllir salvament e segura, e açò que·ns assegurari·en en tal manera, que nós nos en tendríem bé per segurs» (43r-44v).

Entre la caracterització dels musulmans:

- posseïxen tecnologia militar, almenys els de la vila de Mallorca, al nivell de la que tenen els catalans: «E els sarraïns faeren ·ii· trabuquets e ·xiii· algarrades; e havia una d'aqueles algarrades, la meyllor que anch hom pogués veer, que ben passava de ·v· tro a ·vi· tendes, que entrava dins en la ost; e la ·i· trabuquet que nós aduxem per mar tirava pus luny que neguns dels lurs» (41r);

- igualment destaquen en algunes tàctiques de guerra: «e ·i· serraí de la ila, qui havia nom Ifantilla, *ajustà tots los de la muntanya*, que eren bé ·v· milia, e havia·hi ben ·c· hòmens a caval; e vench·se·n sus a ·i· pug que era fort e que era sobre la font de Maylorques, e aquí parà ses tendes; e havia·n·i bé

de ·xxx· tro a ·xxxv· fins en ·xl·. *E féu anar los sarraïns ab exades e trencà l'aygua* de la font qui venia a la vila» (41r);

- una vegada conquistats els principals llocs de Mallorca, la resta dels musulmans de l'illa: «E, quan los sarraïns viren que nós faïem tan bo capteniment, no gosaven venir a nós» (53v);

En essència, són gent que viu en un territori veí i susceptible de ser conquistat. És per això que no podem estranyar-nos de trobar referències com esta:

- una vegada conquistada la ciutat de Mallorca, posen els ulls en les de la resta de l'illa: «E açò fer s'à en ·viii· dies, e depuys anem sobre·ls sarraïns de fora e conqueram·los» (51r).

Cal anotar que al rendir Almenara en una algarà, els catalans es veuen obligats a refugiar-se en una mesquita, sense que es faça en la Crònica cap altra anotació (109v).

La majoria de les referències positives als musulmans són de caràcter militar (com ara que són bons guerrers o que posseïxen tropes temibles), encara que en alguns casos esta conclusió es presente en negatiu, arran de la notícia d'alguna derrota de les tropes catalanes, que és mostrada com una traïció dels musulmans:

- altres vegades es destaca el seu valor militar, per a subratllar al seu torn el dels catalans, que els vençen, com en el cas següent, en què es descriu com fan el torna-fuig els musulmans: «E, quan foren tam prop los chrestians dels moros con serien ·iiii· astes de lança de lonch, *giraren les testes los moros e fugiren*, e éls pensaren de dar en éls. *E moriren dels sarraïns més de ·md·*, sí que negú no·n volien retenir a presó» (35v);

- «E dixem nós: "E sabets·n'als?". "Och, que ·iii· vegades àn vençut los chrestians als sarraïns, els sarraïns als chrestians ·iii· vegades"» (38v);

- «E sempre faeren ses *alimares* los sarraïns en ves la montanya hon era la major partida dels sarraïns» (55v);

i escriptor àrab valencià (1199-1260), València, ed. Conselleria d'Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana, 1990, pp. 289-321.

- prop de la Vall de Segó s'afirma que «"jo us ho diré —dixem nós. Jo no fui anch en esta frontera, e sembla-m que aquests sarraïns saben d'armes e que són molt maestres; e les armes àn ·i· cus-tum: que manera és de luytar, que ab la manya que hom li parará, si l'altra-l sap bé desaparar, que-l derrocarà; e aquests nostres no han sinó les lances, e els sarraïns han lançes e balestes, e correm meylor que ells. Mas jo us diré con los talarem, que no u poran deffendre: metam ·xx· cavals armats en aquela carrera dessus e altres ·xx· en aquella carrera dejús e liurem los escuts als escuders, e-ls balesters vinguen a les espatles dels escudats, e-ls taladors ab dos dels bales-ters"» (76v);

- els musulmans bons són els que poblen les nos-tres terres i no causen problemes: «e que-ls sar-raïns poblassen en la terra, los que poblar volien ab nós, e aquels qui no volían fer sa voluntat ni volrien ésser en son pleyt, que-n faéssem a nos-tra volentat» (61r), enfront dels rebels a Mallor-ca: «E-ls sarraïns responeren per carta que negun temps no-s retrien a éls sinó al rey qui havia go-anyada la terra» (61v);

- però el resultat final és de lloança a la rendició: «E els sarraïns, can açò hoiren, feeren desemparar totes les armes als sarraïns e metre en terra. E dix-eren que ben fossen venguts e que exissen saus e segurs sobre lurs testes, e que-ls farien plaers e honor e amor» (63r);

- les referències als musulmans són positives quan estos es disposen a sotmetre's, com a Menorca: «E, quan vench al matí, que hagren feyta lur oració los sarraïns, exiren l'alcayt e son frare e l'almoixerif e els veyls e bé ·ccc· dels moros, dels meylors hò-mens de la ila, e dixeren que graÿen molt a Déu e a nós lo bon missatge que-ls enviàvem, car bé conexien que longament no-s podien deffendre a nós» (63v);

- o com a Peníscola: «E tantost enviam nostre mis-satge als sarraïns que nós érem aquí, e éls foren

molt alegres. E exiren a nós ·iiii· e dixeren que eren molt pagats de la nostra venguda e que-ns volien enviar lur present, e que labores era tart e al matí farien a nostra volentat. E tornaren-se-n e aduyxer-en-nos ·c· pans e ·ii· alcolles de vi e panses e figues e ·x· galines de present que-ns enviaven los veyls qui aquí eren» (86v).

Però són més habituals les referències negatives:

- en la campanya de Mallorca es produïx una fu-gida en el camp militar: «E els sarraïns *fugiren*. E trobam bé ·ii· milia de sarrahins que *anaven denant nós a peu e fugien*» (39r).

Es presenta un bon nombre de personatges traï-dors a les seues creences i als seus veïns. En el seu indivi-dualisme, els musulmans no dubten a aliar-se amb el rei per a entregar els seus castells o ciutats d'origen. En alguns casos s'afirma que ho fan a canvi d'un bon estatus social, mentres que en altres no es referix més que el seu com-portament:

- en la campanya de Mallorca: «lo digmenge a hora de mig dia vench ·i· sarrahí qui havia nom Ali, de la Palomera, nadan a nós, e comtà-ns noves de la yla e del rey e de la ciutat» (35r);

- «E sobre açò, ·i· *sarraÿ de la ila, qui havia nom Ben Abet, envià-ns messatge per ·i· serraÿ qui aportà una sua carta, que él venria a nós e que faria tant, que la una partida de la ila, de ·xii· que n'l havia, que-ns adurien conduyt a la ost e açò que éls porien haver*» (42r); i el mateix «e trobaren-lo en aquel loch. E vench ab son present e adux bé ·xx· bèsties car-regades entre civada e cabrits e galines e raïms; e els raïms eren aytals, que-ls aduyem en sachs, e no-s trencaven ni ss'afolaven. E aquel present que él adux, partim-ho pels nobles de la ost. *E açò féu aquel àngel que Déus nos envià; e, quan dich àngel, él era sarraÿ, mas tant nos tench bon loch, que per àngel lo prenguem, e per açò li faem con semblan-ça d'àngel*» (42v);

- respecte a Menorca: «E els sarraïns, can açò hoï-ren, feeren desemparar totes les armes als sarraïns

e metre en terra. E dixeren que ben fossen venguts e que exissen saus e segurs sobre lurs testes, e que-ls farien plaers e honor e amor. [...] E exiren tots -iii- de les galees e -i- jueu que nós los havíem liurat per trujanmà. E l'alcayt e son frare e-l moxerif, lo qual nós puyts faem *raiz de Manorca*, qui era natural de Xibília, e tots los veyls escoltaren molt bé la carta e-l missatge que nós los enviam, e ab gran devoció, e dixeren que s'acordarien» (63r);

- el mateix ocorre a Peníscola, València, Xàtiva, Biar, etc.

És freqüent la utilització d'arabismes, i en alguna ocasió de termes àrabs:

- així, es menciona *adalil* (55v), *alimares* (55v), «*al-queries dels sarraïns*» (56r), *talayes* (60v), *almexies* (84r), *anafil* (84r), «*ràpita de Bayrén*» (128r) —la qual cosa indica coneixement d'esta institució religiosa pels catalans—;

- en la campanya de Mallorca els esperaven els musulmans a la costa: «E açò se feya, car denant nós a la riba estaven bé -v- milia sarraïns; e havia-n'í bé -cc- a caval, e lurs tendes parades. E quan vench a la mija nuyl, diriets que en tot lo nostre navili no parlava nuyl hom. E les galees, -xii- que n'í havia, cada una tirava sa tarida, e anaven traén les tarides del port gent e suau. *E els sarraïns sentiren-ho e ar-ravataren-se*» (35v);

- en la campanya de Mallorca: «E, nós apareylandos d'açò a fer, vench Don Pero Lobera e lexà-s córrer al sarraý; e el sarraý, que-l veé venir, dreçà-li la lança e donà-li tal per los pits del caval de la lança, que bé li-n mès mija braça, e él donà-li del pits del caval e derrocà-l; e él volch-se levar e mès mà a la espaa. E, en tant, nós fom sobr-él, e anch no-s volch retre tro que morí, ans con hom li deya: "Ren-te", él deya: "*le*", que vol dir: "No". E moriren-n'í d'altres bé -lxxx-» (36r);

- en la lluita contra el rei de Mallorca: «Ab tant fou vengut lo rey de Maylorques cavalcan en -i- caval blanch, e él havia nom *Xech Abohehie*; e cridà los

seus: "*Roddo!*", que vol tan dir chon: "*Estar!*". E en aquels de peu dels chrestians ach bé -xx- o -xxx- qui tenien los escuts abraçats e d'altres servents que y havia mesclats ab éls; e de l'altra part estaven los sarraïns ab les *adargues* e espaes treytes de la -i- a e de la altra part e no-s gosaven escometre» (49v);

- «E els sarraïns hoïren que les trompes tocaven e viren bulir la ost e començaren-se d'escriudar e tocaren tantost lur *anafil*» (84r).

També és freqüent l'ús dels servicis dels traductors o torsi-manys, en els tractes diversos:

- abans d'entregar Mallorca: «E sobre açò viren los sarraïns que no u podien defendre e enviaren-nos missatge que volien *parlar ab missatge que nós los enviàssem*, e que fossen tals en qui nós nos fiàssem. [...] E enviam-hi Don Nuno ab -x- cavallers seus e -i- *jueu de Saragoça qui sabia al-garavia, per trujanman*, e havia nom Don Bahihel» (44v-44r);

- en les negociacions per a la rendició de Mallorca: «E quan se foren acostats, lo rey de Maylorques e Don Nuno devalaren en la tenda. E parlaren lo rey tan solament ab -ii- de sos veyls. E Don Nuno e l'alfaquim qui anava per trujanmà; e els cavallers qui eren ab Don Nuno estaven de fora ab alguns sarraïns qui estaven ab éls» (44v-45r);

- a Peníscola: «"E envia-us mi aquí ab la carta que-ls sarraïns li enviaren". E nós faem-la ligir a -i- sarrahí que havia en Terol, qui sabia ligir d'algaravia, e trobam les paraules de la carta segons que-l missatge les deya.» (86r)

- envien cartes a tots els castells i als seus vassalls: «E manam que establissen Xàtiva e tots los altres castells que nós teniem. E assignam al castell de Xàtiva En Guillem de Muntcada ab -lx- cavallers e escuders ab armes. E manam encara que establissen los altres castells, aquels que nós podem tenir bé enfortidament; e als altres trametièm compa-nya tanta tro hagués bastament a cada -i- loch. *E enviam les cartes e missatges en aràbich con los*

manàvem e-ls donàvem dia que, a ·i· mes, s'apay-lassen d'exir de nostra terra ab tota lur roba e ab aver e ab tot ço que levar en porien, quar no vollem que y romanguessen, pus éls així s'eren captenguts de nós. E sobre açò enviaren-nos, d'alcuns lochs honrats, los» (145v).

També es donava el cas de musulmans que sabien romànç, com es diu d'un que els ajuda a eixir de l'Almudaina a Mallorca: «mas dix-nos ·i· sarraí, qui sabia nostre latí, que-ls donàssem hòmens que-ls guardasen de mort, e que retrien l'Almudayna» (50r).

Hi apareix sovint la característica de la unió dels musulmans amb els seus coreligionaris de mar enllà. Així, en la conquesta de Mallorca queda patent la por que els arribe esta ajuda de Barbaria o de Tunis: «E demanam-los si hi era vengut l'estol del rey de Tùniç, e dixeren que no havia negun sarraý estrany en la ila» (60r).

Finalment, és curiós el relat posat en boca dels mateixos musulmans de Mallorca, referent a l'entrada dels vencedors a la ciutat: «E, segons que-ls sarraïns nos comptaren, deýen que viren entrar primer a caval ·i· cavaller blanch ab armes blanques; e açò deu ésser nostra creença que fos Sent Jordi, car en estòries trobam que en altres batayles l'àn vist de chrestians e de sarraïns moltes vegades» (49v).

4. ALGUNES CONCLUSIONS PRECIPITADES

El present estudi és una primera aproximació i avanç metodològic del que hauria de ser una classificació sistemàtica, analítica i completa de l'aplicació de la metodologia de l'anàlisi de les alteritats a esta obra capital de la literatura i la cronística històrica catalana, com és el *Llibre dels feits* de Jaume I.

A partir de la classificació per categories d'alteritat, trobem que els musulmans adquireixen una personalitat pròpia i ben matisada, molt més definida que quan es llig l'obra en la seua totalitat. Esta és la bondat de l'anàlisi per categories d'alteritat: que evidencia les peculiaritats amb què és presentat el col·lectiu socioreligiós dels musulmans per part de l'autor i del grup socialment preponderant i dirigent (al si del qual es gesta la Crònica). Quedarà per a una ocasió ulterior esta anàlisi detallada, de la qual avancem unes pri-

meres idees metodològiques i alguns exemples del resultat en este treball.

Segons el que hem arreplegat sobre el debat historiogràfic al voltant del *Llibre dels feits* en l'epígraf 2.1 (seguint en bona mesura el resum que ja fa temps ens oferí el professor Antoni Ferrando), hem d'apuntar que a partir d'una lectura assossegada de l'obra, realitzada amb un criteri d'arabista-islamòleg i historiador, hi trobem certes manipulacions, quan no inversemblances (com ara que els musulmans entreguen les seues localitats abans que hi arribe la comitiva reial), en la caracterització del comportament dels musulmans del Xarq Al-Àndalus. D'ací el nostre interès en l'anàlisi minuciosa de l'alteritat com un element probatori que el que se'ns presenta en esta obra és una història novel·lada, açò és, uns fets reformulats *ad maiorem regis gloriam*, una realitat en què se silencien moltes circumstàncies i se'n magnifiquen d'altres, per tal de crear una imatge històrica encunyada perquè les generacions futures creguen que així va ser com es van gestar i van discórrer realment els fets de la gesta de conquesta.

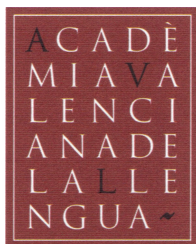
No estariem davant d'una influència dels models autobiogràfics àrabs —gènere quasi inexistent a Al-Àndalus, on sí que abunda el currículum d'estudis (sota la denominació de *rihla*), però no el relat d'una vida fet en primera persona—, sinó davant d'una recreació interessada d'una realitat que no degué ser molt diferent, però que ens és presentada de manera tendenciosa i amb evident parcialitat, almenys pel que fa a la presentació dels musulmans andalusins vençuts.

El Llibre dels feits

Aproximació crítica

El *Llibre dels feits*. Aproximació crítica

COL·LECCIÓ ACTES, 10

© els autors

© ACADEMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA

Edita: Publicacions de l'ACADEMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA
Avinguda de la Constitució, 284. 46019 València
avl@gva.es - www.avl.gva.es

Disseny i maquetació: Espirelius
**Fotografia de la coberta (pintura mural
del castell d'Alcanýs):** Paco Alcántara
Impressió: Gràfiques Vimar

Les imatges de les portadelles corresponen a diversos
fragments del ms. C del *Llibre dels feits* (1380) conservat
a la Biblioteca de Catalunya (ms. 1734)

ISBN: 978-84-482-5776-7
Depòsit Legal: V-2739-2012

El Llibre dels fets. Aproximació crítica

Presentació

ALBERT G. HAUF I VALLS	
<i>Una nova aproximació a l'obra del rei en Jaume</i>	009

I. La transmissió textual

FRANCISCO M. GIMENO BLAY	
<i>Manuscrits medievals del 'Llibre dels fets': tradició manuscrita i materialitat</i>	017
JORDI BRUGUERA	
<i>Prioritats textuais i filiació dialectal del 'Llibre dels fets' de Jaume I</i>	037
ANTONI FERRANDO	
<i>Interés dels mss. C i D del 'Llibre dels fets' per a la fixació textual de la crònica jaumina</i>	047

II. La llengua

EMILI CASANOVA	
<i>La variació lèxica del 'Llibre dels fets' en el context de l'època</i>	085
JOSEP MARTINES	
<i>Aproximació als aragonesismes del 'Llibre dels fets' de Jaume I</i>	101
JOAQUIM MARTÍ MESTRE	
<i>La situació del nombre en el 'Llibre dels fets' de Jaume I i en el seu context històric</i>	119
JOAN RAFAEL RAMOS	
<i>Aspectes sintàctics del 'Llibre dels fets' en el context de la llengua medieval</i>	141
MAX W. WHEELER	
<i>La morfologia verbal del 'Llibre dels fets' en el context de l'evolució de la llengua</i>	155

III. Del text al context

JUAN FCO. MESA SANZ	
<i>Del 'Llibre dels fets' als 'Gesta Iacobi' de fra Pere Marsili. Història i propaganda</i>	181
JOSEP ANTONI AGUILAR ÀVILA	
<i>'The Lion in Winter'. La figura de Jaume I: del 'Llibre dels fets' a la 'Crònica' de Ramon Muntaner</i>	211
VICENT MARTINES	
<i>Els models ideals de la cavalleria i els motlles de la realitat. Jaume I i el 'Llibre dels fets'</i>	239
XAVIER RENEDO PUIG	
<i>Jaume I es confessa (serra de Carrascoi, principis de gener del 1266)</i>	255
FRANCISCO FRANCO SÁNCHEZ	
<i>Els musulmans i l'Islam vistos com a alteritat en el 'Llibre dels fets'</i>	273
JOSÉ VICENTE CABEZUELO PLIEGO	
<i>Jaume I i la guerra de Múrcia en les cròniques i en la historiografia</i>	285